

Η ιστορικότητα του τοπίου: το παράδειγμα μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου 1953 - 2003

Μανόλης Γ. Σέργης
Επικ. Καθηγ. Λαογραφίας στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρευσινίων Χωρών του Δ. Π. Θράκης

Στην παρούσα εργασία, συμβολή στη μελέτη των τοπικών αγροτικών κοινωνιών¹, αναδεικνύουμε την ιστορικότητα του τοπίου με την παρουσίαση του εθνογραφικού παραδείγματος μιας νοδικής αγροτικής κοινότητας. Με αφετηρία ένα ιστορικής σημασίας γι' αυτήν γεγονός, μελετώνται οι αλλαγές που προκλήθηκαν στο τοπίο της και στην αισθητική του. Προς περιορισμό του εύρους της εργασίας επικεντρώνουμε την έννοια τοπίο αποκλειστικά στο τοπίο της υπαίθρου, στο αγροτικό τοπίο², σ' αυτό του παραγωγικού χώρου της κοινότητας, ως τμήματος του ανθρωπογενούς χώρου, επί του οποίου ο άνθρωπος έχει επέμβει με την εγκατάσταση ενός συνόλου λειτουργιών, πραγματικών και συμβολικών³. Δεν αναφερόμαστε δηλαδή στο οικιστικό περιβάλλον του χωριού. Γι' αυτό το πνεύμα, η εργασία μας ενδιαφέρει την αγροτική γεωγραφία, αφού ο συγκεκριμένος επιστημονικός κλάδος ενδιαφέρεται για τα αποτελέσματα που έχει η καλλιεργητική εκμετάλλευση στο τοπίο⁴.

Τα στατιστικά στοιχεία της εργασίας μας αντλήσαμε από το Ιστορικό Αρχείο Νάξου, την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Νάξου, τον Γεωργικό Πιστωτικό Συνεταιρισμό του χωριού με την επιτόπια έρευνα που πραγματοποιούμε επί 15 συνεπτά έτη, ασχολούμενοι συστηματικά με τη μελέτη της συγκεκριμένης κοινωνίας «εκ των έδρων», καθότι τυγχάνει ο γενέθλιος τόπος μας. Μελετήσαμε επίσης πολλές αεροφωτογραφίες του χώρου και συμβουλευτήκαμε ξανά τα τοπωνύμιά του, που δηλώνουν (χωρίς υπερβολή) όλο το «κτηματολόγιο» του χωριού από τον 16ο αι. μέχρι σήμερα⁵. Εννοείται ότι οι συνέπειες που είχε για την κοινωνία του χωριού (στις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές της) το οικονομικό - ιστορικό γεγονός που αναλύουμε παρακάτω αποτελούν αντικείμενο άλλης, ειδικής μελέτης και μόνον «επιδερμικά», επειδή παρεμπόδιζαν οβιότως στο θέμα, μας απασχολούν στην παρούσα εργασία⁶.

Το πρόβλημα των σχέσεων «φύσης - πολιτισμού», «χώρου - κοινωνίας», αν δηλαδή καθορίζει το φυσικό περιβάλλον τον πολιτισμό ή αντιστρόφως, είναι παλιό και έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί επ' αυτού πολλές και διάφορες απόψεις. Αυτή πάντως που φαίνεται πως τείνει να επικρατήσει στη Σύγχρονη

Φωτ. 1 Μερική άποψη του χωριού (από τον κάμπο). Σε πρώτο πλάνο το κράσπεδά του.

Λαογραφία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία «υπερασπίζεται» την κοινωνική κατασκευή του φυσικού περιβάλλοντος. Το τελευταίο δηλαδή παράγεται κοινωνικά, άρα και ιστορικά. Φύση και πολιτισμός είναι αναπόσπαστα τμήματα ενός όλου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν οικειοποιείται τη φύση. Κάθε άλλο: την οικειοποιείται και τη μετασχηματίζει με όρους ιστορικούς, δηλαδή με βάση τις εκάστοτε συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής. Ο άνθρωπος - οικειοποιούμενος τον χώρο - τον μετατρέπει από φυσική σε πολιτισμική κατηγορία, αναλόγως των προϋποθέσεων που περιέχει αυτός ο ίδιος ο χώρος, αλλά και αναλόγως των προϋποθέσεων που βάζει σ' αυτόν η παρέμβαση της ανθρώπινης ομάδας⁴.

Το Γλινάδο Νάξου⁵, το εθνογραφικό παράδειγμα του θέματός μας, ανήκει στην ανθρωπογεωγραφική ενότητα των Λιβαδοχωριών της Νάξου, περιοχή που καταλαμβάνει το κέντρο του δυτικού τμήματος του νησιού. Απέχει 5 χιλιόμετρα από την πρωτεύουσα και με τον νέο διοικητικό χωρισμό του ανήκει στο δήμο Νάξου, έναν από τους δύο του νησιού.

Το χωριό απλώνεται σε υψόμετρο που κυμαίνεται από 80 - 113 μέτρα⁶. Η πανοραμική του θέα προς τις τρεις πλευρές του ορίζοντα (πλην της νότιας) και με «πρόσωπο» προς τη δύση (την ανατολική Πάρο) το έχουν δικαιολογημένα καταστήσει «μπαλκόνι της Νάξου» (φωτ. 1). Οι ορκικές κοιτίδες του χωριού συγκροτήθηκαν, εξ αιτίας της περσιτιάς, περί τα μέσα του 17ου αι., όπως έχουμε αποδείξει αλλού⁷, σε δύο απέναντι ευρισκόμενους λόφους. Με την πάροδο των αιώνων και την αλλαγή των ιστορικών όρων κατοικήθηκε ο μεταξύ των λόφων χώρος. Σήμερα βρίσκεται απλωμένο κατά μήκος του δρόμου (*sur route*)⁸ που ενώνει την πόλη της Νάξου με άλλα δύο Λιβαδοχώρια (Άγερσανί και Τρίποδες), αλλά και όλο το υπόλοιπο νοτιοδυτικό τμήμα της Νάξου, το οποίο αναπτύσσεται τουριστικά με φρενήρη ρυθμό τα τελευταία έτη (Βίγλα, Καστράκι, Αλικό, Πυργάκι, Αγισσό). Ο δομημένος του χώρος καλύπτει περίπου 287 στρέμματα, ενώ ο εύφορος κάμπος που του αναλογεί, μετά την επίσημη οριοθέτηση του 1931⁹, είναι περίπου 3.000 στρέμματα, επί συνόλου 9.000 στρεμμάτων πεδινής έκτασης (φωτ. 2).

Ο μόνιμος πληθυσμός του σήμερα (απογραφή 2001) είναι 509 κάτοικοι. Σύμφωνα με τα στοιχεία της περιόδου που αναφερόμαστε (1953 - 2003) παρατηρείται μια μικρή φθίνουσα πορεία στον πληθυσμό του, σε σύγκριση πάντοτε με τις καταστροφικές διαστάσεις που έχει λάβει τις μεταπολεμικές δεκαετίες η αποψίλωση του πληθυσμού στα ορεινά μέρη του νησιού: 658 κάτοικοι το 1951, 655 το 1961, 598 το 1971, 563 το 1981, 558 το 1991¹⁰. Η μείωση δεν οφείλεται στην μεταναστευτική έξοδο, ούτε στην απουσιάζουσα κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού, αλλά στη μείωση της γαμπλιότητας και της γεννητικότητας, στη φυσική γήρανση του πληθυσμού και - δυστυχώς - στους δεκάδες θανάτους που έχουν επισυμβεί τις τελευταίες δεκαετίες υπό την «επώροτη νόσο». Η τελευταία έχει πλήξει κυρίως νέους και μεσήλικες κατοίκους, με μια συγκυριακή αλματώδη αύξηση των θανάτων τις δεκαετίες του '70 και του '80,

χωρίς να έχει κατατεθεί μέχρι σήμερα η επιστημονική ερμηνεία του φαινομένου. Η μοναδική περίοδος που παρατηρήθηκε κάποια μικρή έξαρση της εσωτερικής μετανάστευσης (η εξωτερική είναι ανάξιο λόγου) ήταν η περίοδος 1961-71, όταν μειώθηκαν στην Αθήνα 4 - 5 οικογένειες. Η εύφορη λιβαδιτική γη και τα νέα οικονομικά δεδομένα που ίσχυαν μετά το 1953 ήταν ο κύριος αναστακτικός παράγων της μετανάστευσης. Η σημερινή του δημογραφική φυσιογνωμία οφείλεται κυρίως στο ιστορικό γεγονός του 1953 που αναλύουμε παρακάτω. Αξιοπαρατήρητη είναι επίσης η παλιννόστισση κάποιων οικογενειών από την Αθήνα, όπως επίσης και κάποιων νεαρών κατοίκων του, δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι τη δεκαετία του '90 επικείμενησαν μια πρόσκαιρη φυγή προς τη Χώρα, αλλά επανήλθαν στο χωριό.

Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν γεωργοί καθ' όλο το διάστημα του 20ού αι., με ασήμαντες μικροαλλαγές στο στοιχείο που παραθέτουμε αμέσως παρακάτω. Ασχολούμαστε δηλαδή με μια *αμειψώς αγροτική κοινωνία*. Το έτος 1928, π.χ., σε κατάλογο των μελών της αναφέρονται όλοι ως γεωργοί πλην δύο υποδηματοποιών, δύο κιστών και ενός μισθωτή καλλιεργήσιμης γής¹⁵.

Το έτος 1953 είναι καθοριστικό χρονικό κομβικό σημείο για την ιστορία του χωριού όχι μόνον για τη μέχρι τότε νεώτερη ιστορική του διαδρομή, αλλά και για τη μελλοντική. Το έτος αυτό ιδρύεται το κρατικό Κέντρο Σποροπαραγωγής Γεωμήλων Νάξου (Κ.Σ.Γ.Ν.) με βασικούς τροφοδότες τα χωριά του Λιβαδιού: το Γλινάδο, το Γαλανάδο, το Αγερασσί και τις Τρίποδες. Ο οικονομικός - ιστορικός αυτός παράγων θεωρούμε (και αποδεικνύουμε) ότι συνέβαλε στις εξελίξεις εκείνες που άλλαξαν άρδην την οικονομική και κοινωνική ζωή των Γλιναδιωτών, τη μέχρι τότε *κοινωνική χρήση* του φυσικού χώρου και φυσικά τις σχέσεις της συγκεκριμένης αγροτικής κοινότητας με το φυσικό περιβάλλον της. Είναι ένα χρονικό σημείο - τομή στην ιστορία του χωριού, σημαντικό επίσης για την πορεία ολόκληρου του νησιού.

Ας δούμε εν συντομία την *κοινωνική χρήση* του τοπίου κατά τον 20ό αι. μέχρι το 1953. Κάθε οικογένεια («οικογενειακή γεωργία»¹⁶) καλλιεργούσε τη γη της, ελεύθερη πλέον¹⁷, με σχέση *πλήρους ιδιοκτησίας* και με αγροληπτικές σχέσεις *κουντουβερνιάς ή εννοιάσης*¹⁸. Ο τύπος του αναγλύφου προσδιόριζε τη διείρηση των γεωργικών εδαφών: (α) στις άγονες πλαγιές των λόφων του χωριού, στην περιμετρική του ζώνη, (β) στα ελάχιστα παραγωγικά κράσπεδά του και (γ) στον εύφορο κάμπο του. Οι πρώτες εκτάσεις ονομάζονται *ακτιά* (αρχαιοελληνικό *άκθος*, οι αναβαθμιδές) που δημιούργησαν με επιμέλεια και φροντίδα οι χωρικοί για να διευθετήσουν το επικλινές έδαφος και να εμποδίσουν τη διάβρωση του εδάφους και το οποίο κατέστησαν επιπλέον στοιχείο *ταυτότητας* του εδαφικού αναγλύφου γύρω από το χωριό. Οι δεύτερες, μεγαλύτερες απ' τις πρώτες εκτάσεις, πιο επίπεδες και χωρίς την υποστήριξη των πέτρινων λιθοδομών - ανασκαμμάτων, ονομάζονται *καυκάρια*¹⁹. Είναι άγονες εκτάσεις με ελάχιστη οπιοδοτικότητα και βρίσκονται στη βάση των λόφων του χωριού. Τα *καυκάρια* χρησιμοποιούνταν για τη σπορά κριθαριών και για βοσκή (την εποχή της άνοιξης κυρίως) των λίγων οικόσιτων αιγοπροβάτων που διατηρούσε κάθε οικογένεια. Στα *ακτιά* καλλιεργούσαν κυρίως, σε μικρά *μπαξεδάκια* (ποτιστικά κηπάκια), ελάχιστα ποσότητες άνηθους πατάτες, αρακά, κουκιά, κριθάρια, όλα για οικιακή αυτοκατανάλωση, και λίγα καπνά για μικροεξαγωγές μέχρι το 1936. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το 1911, π.χ., καλλιεργούνταν μόνο 30 στρέμματα πατάτας²⁰.

Στον κάμπο, στο Λιβάδι, καλλιεργούσαν σε *καλλωργιές* (ειδικά περιποιημένους, οργωμένους, λιπαμένους αγρούς) γλυκοπατάτες, κριθάρια, ντομάτες, φασόλια, λίγα βαμβάκια και σάμι, ρεβύθια και

Φωτ. 2. Τμήμα του Γλιναδιώτικου κάμπου. Στο δεξιά άκρο διακρίνεται η Αλική.

άφθονα μπιστοτικά, όλα για ιδιωτική κατανάλωση, πλην των τελευταίων που εξάγονταν. Μεγάλες εκτάσεις του κάμπου κατελάμβαναν οι αμπελώνες, περίπου το 1/3 της συνολικής εκτάσεως. Περιβόλια υπήρχαν ελάχιστα, στη δυτική πλευρά του γλιναδιώτικου Λιβαδιού, και μέχρι το 1955 - 60 παρήγαγαν μικρές ποσότητες βερυκόκων και κήρων, τις οποίες οι χωρικοί εμπορεύονταν²¹. Η ελαιοκαλλιέργεια ήταν σχεδόν άγνωστη, αφού ελαιόδενδρα υπήρχαν μόνον σε μια συγκεκριμένη περιοχή, στα *Λαγκάδια*, και μάλιστα μια ποικιλία τους που παρήγε μικρούς καρπούς τις *καρωνιές*, βρώσιμες κυρίως. Το λάδι της χρονιάς το εξοικονομούσαν ανταλλάσσοντας με τους «Βόρειους» Ναζιώτες γεωργικά προϊόντα. Γενικώς η κοινότητα κάλυπτε τις ανάγκες της σε είδη και υπηρεσίες που δεν διέθετε με το πλεόνασμα της (παροπώνω αναφερθείσης) αγροτικής της παραγωγής. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι η γεωργία του χωριού μέχρι το 1953 χαρακτηρίζεται από την *πολυκαλλιέργεια*, γεγονός που συνδέεται με το διάσημο χαρακτηρισμό της έγγειας ιδιοκτησίας, αφού διαφορετικές καλλιέργειες απαιτούν διαφορετικά εδάφη²².

Η κτηνοτροφία, ως συμπληρωματική απασχόληση, ήταν ελάχιστα αναπτυγμένη, ασκούσαν συμβιωτικά, είχε περιορισμένη βάση στην τοπική οικονομία. Κάθε οικογένεια διέθετε μικρό ζωικό κεφάλαιο, αιγοπρόβατο, κυρίως πρόβατο, οι «πιο νοικοκύρηδες» είχαν περί τα είκοσι (20) «κεφάλια»²³. Τα πρόβατα (υπό την επιτήρηση των γυναικών και των παιδιών) έβοσκαν την άνοιξη στα *καυκάρια* γύρω από το χωριό μετά το αλώνεμα τα «κατέβαζαν» στον κάμπο και τα έβοσκαν στη *ράλη* (υπολείμματα των θερισμένων κριθαριών) των δικών τους περιφραγμένων χωραφιών, εξασφαλίζοντας έτσι τη φυσική τους λίπανση, άλλη μια διάσταση στη μεταξύ της γεωργίας και της κτηνοτροφίας *συμπληρωματικότητα*²⁴. Από το Σεπτέμβριο μέχρι τον Οκτώβριο το ζώο έβοσκαν στα αμπέλια, έτρωγαν το φύλλωμα των κλημάτων και προετοιμάζαν το επερχόμενο κλάδεμα. Το χειμώνα τρέφονταν με φύλλα από τις πλήθουσες φραγκοσυκιές και τις συκιές. Σημειώνουμε στο σημείο αυτό ότι χειμώνα - καλοκαίρι τα πρόβατα φυλάσσονταν στις αυλές των σπιτιών, προστατευμένες με ψηλούς μονότοιχους, εξ αιτίας της *ζωοκλοπής* που εξακολουθούσε το 1953 (και ακόμη αργότερα) να υφίσταται, με επώδυνες γι' αυτούς συνέπειες. Είχαμε δηλαδή καθημερινή μετακίνηση των μικρών ποιμνίων εντός των ορίων του χωριού. Μέχρι το 1953 εξέτρεφαν επίσης μικρό αριθμό αγελάδων. Όμως η (εμπορεύσιμη) αγελαδοτροφία (πάχυνση ζώων και παραγωγή γάλατος) διέγραψε ονοδική πορεία τις τελευταίες δεκαετίες²⁵, και οπότελεί πλέον έναν από τους τρεις πυλώνες της οικονομικής ζωής του χωριού σήμερα: οι άλλοι δύο είναι η πατάτα και οι επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης... Καθοριστικό προς τούτο γεγονός ήταν η ίδρυση του συνεταιριστικού τυροκομείου της Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών Νόξου (Ε.Γ.Σ.Ν.) τον Απρίλιο του 1960, στην περιοχή του γλιναδιώτικου Λιβαδιού²⁶. Σύμφωνα με στοιχεία της παροπώνω Ενώσεως που αναφέρονται άμεσα σε όλο το νησί, αφού δυστυχώς δεν διαθέτει επιμέρους στοιχεία για κάθε χωριό²⁷, το 1960 υπήρχαν στη Νόξο περίπου 300 - 400 αγελάδες, 700 - 800 μοσχάρια κρεοπαραγωγής και το τυροκομείο συγκέντρωνε 500 - 600 κιλά γάλα ημερησίως. Το 1980 είχαμε αντιστοίχως 1100 - 1200 αγελάδες, 1600 - 1700 μοσχάρια και 5500 - 5600 κιλά γάλα, ενώ την περίοδο 2000 - 2003 έχουμε 4500 αγελάδες, 5500 μοσχάρια και 40000 κιλά γάλα ημερησίως! Η αλματώδης αύξηση σε ναζακό επίπεδο - κατά τους ειδικούς που μας παρέθεσαν τα στοιχεία - απεικονίζει την αντίστοιχη αύξηση στο τοπικό επίπεδο του Γλινάδου.

Η ίδρυση του Κ. Σ. Γ. Νόξου επέφερε μεγάλες ανατροπές στο παραγωγικό σύστημα του χωριού. Η ίδρυσή του σήμαινε ότι το εύφορο Λιβάδι επιλεγόταν επισήμως από το κράτος να παράγει κρατικό σάπο, ο οποίος θα διοχετευόταν σε αγορές του εσωτερικού, κυρίως στη Θήβα και την Ηλεία. Ήταν μια κορυφαία αναπτυξιακή πρόταση, την οποία η τοπική κοινωνία δέχθηκε φυσικά με ενθουσιασμό. Το κράτος θα απορροφούσε τμήμα της παραγωγής (σπανιώς ολόκληρη) σε τιμές που εκείνο θα όριζε, κατόπιν συμφωνιών και συνεννοήσεων με τους εκπροσώπους των τοπικών ναζακών συνεταιρισμών. Η απορρόφηση θα αχετιζόταν φυσικά με το μέγεθος της παραγωγής (με τη σειρά της εξαρτιόταν από τις καιρικές συνθήκες και κυρίως τις «διοθέσεις» της βροχής και του ζυγαγόνου, αλλά και δύναστη του Λιβαδιού χείμαρρου Περίστη²⁸) και με τη ζήτηση του προϊόντος. Αναφέρουμε ενδεικτικά παραδείγματα μεταβολής της τιμής του προϊόντος, όπως τα αποδελτιώσαμε από τον τοπικό Τύπο: το έτος, π.χ., 1956 η τιμή ήταν 2,80 δραχ. η οκά, το 1956 ήταν 1,60 η οκά, που φθάνει 2,80 το κιλό το 1969²⁹. Βεβαίως εξαρτιόταν

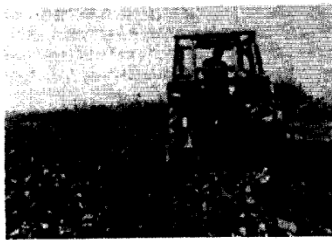
και από ευκαιριακές πολιτικές επιλογές, αφού πλέον τα προϊόντα εισάγονται στην κομμωτική διαπλάση ως μέσον για εκλογική προπαγάνδα και ψηφοθηρία, ως όπλο των πολιτικών στην ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων. Σε λαϊκό στιχούργημα του 1960, π.χ., εντοπίζουμε τη διάψευση των ελπίδων που ενέσπειρε στους χωρικούς του χωριού η υπόσχεση ενός υποψηφίου ότι το κράτος θα απορροφούσε την παραγωγή προς 5 δραχμές το κιλό:

... Όλοι σας εφινώζετε «ψηφίστε να μας σώσει
και σ' τσι πατάτες το κιλό τάλληρο θα μας δώσει».
Όμως σπύ για τάλληρο που 'θελα να μας δώσει,
γλυκάζη θα τσι βγάλουμε τώρα στην άλλη δόση.³⁰

Μέρος του υπόλοιπου αδιάθετου σπόρου αναλάμβαναν να το προωθήσουν στην αγορά, είτε ως σπόρο, είτε ως βρώσιμο προϊόν, οι έμποροι. Η γλινδιώτικη οικονομία εισερχόταν πλέον σε μια «κανονιστική ρύθμιση», εγκατέλειπε την οικονομία της αυτόρκειας και της αυτοσυντήρησης, τη «γεωργία της επιβίωσης», και εισερχόταν στην εμπορευματοποιημένη παραγωγή, στην «οικονομία και τους νόμους της αγοράς», με όλους τους μετασχηματισμούς (οικονομικούς και κοινωνικούς) που αυτή συνεπαγόταν και επέφερε τελικά. Η μονοκαλλιέργεια της πατάτας επιβλήθηκε και το παραγωγικό αυτό είδος έγινε το σύμβολο του χωριού³¹, στοιχείο της τοπικής του ταυτότητας. Όλες οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις από ελάχιστα στρέμματα (περίπου 10) μέχρι και 50 ανά οικογένεια, όπως φαίνεται από τη μελέτη μας στα αρχεία του τοπικού συνεταιρισμού, διατέθηκαν για την καλλιέργεια αυτού του προϊόντος. Οι γλινδιώτες προσωνυμούνταν από τους γείτονές τους, αλλά και τους Αθωνοχωριανούς Νοξιώτες με το σατιρικό *Παταδόδες*³². Σε παλαιότερο άρθρο μας είχαμε χαρακτηρίσει «προφητική» την επινόηση του κοινοτάρχη Γιάννη Σέρρη να καθιερώσει, σε ανάποδο χρόνο, το 1926, όταν οι συνθήκες δεν προμήνυαν κάτι τέτοιο, ως σφραγίδα του χωριού μια παράσταση με ένα φυτό πατάτας, στο πάνω μέρος του οποίου εικονίζονται τα φύλλα του και στο κάτω αρκετοί κόνδυλοι (δείγμα ευφορίας του εδάφους και της εκπληκτικής του απόδοσης) και ρίζες³³. Τρία ενδεικτικά στοιχεία δηλώνουν του λόγου μας το αληθές: σε ανέκδοτο έγγραφο του Ιστορικού Αρχείου Νάξου το χωριό το 1943 παράγει 15000 οκάδες πατάτας³⁴, δηλαδή λιγότερο από 100 οκάδες κάθε οικογένεια, ενώ, σύμφωνα με στοιχεία της Ε. Γ. Σ. Ν., το 1968 παραδίδει στην κρατική υπηρεσία 4500 τόννους πατατοσπόρου, 5500 το 1981, 6700 το 1991³⁵.

Το ενδιαφέρον των κατοίκων για αυξημένη παραγωγή και ασφαλέστερο εισόδημα το «πλήρωσαν» πρωτίστως οι αμπελώνες. Μέσα σε λίγα έτη εξαφανίστηκαν, και στο τμήμα του Λιβαδιού που εξοικονομήθηκε φυτεύτηκε πατάτα, με τη συνθήκη της αμειψισποράς (ένα έτος πατάτα, το άλλο κριθάρι), για αγροανάπαυση και φυσική λίπανση τουτοχρόνων. Την ίδια τύχη είχαν τα λιγοστά περιβόλια και τα περισσότερα *φαρσοσυκαύρια* (μικρές εκτάσεις με φραγκασιυκιές), στοιχεία ταυτότητας του άγονου, ξερού κυκλαδικού και γλινδιώτικου τοπίου. Το τελευταίο γλινδιώτικο περιβόλι του Λιβαδιού αφέθηκε στο μαρσισμό και στην εγκατάλειψη περί το 1960. Πόμπιλλα *καυκάρια* τώρα πλέον γίνονται εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αφού τα σύγχρονα τρακτέρ με τα μεγάλα τους υνιά τα εκκερώνουν, οργώνουν βαθιά την άκαρπη και «κοιμισμένη» επί αιώνες γη, η οποία με τη συνδρομή και των λιπασμάτων γίνεται πλέον *πατακάωρα* με αυξημένη στρεμμοτική απόδοση. Λίγα έτη πριν την εμφάνιση των πρώτων ιδιόκτητων τρακτέρ, οι κρατικές υπηρεσίες είχαν αποστείλει στο χωριό (περί το 1964, επί κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, όπως είπαν οι πληροφροητές μας) ειδικά ερπυστριοφόρα μηχανήματα για να «καματέψουν» την άγονη γη των *καυκαριών*. Οι εκκερνώσεις είχαν σοβαρή επίπτωση στο τοπίο, αφού αρκετά στοιχεία της κληρίδας τους εξαφανίστηκαν οριστικά (π.χ. *ζαφάρς*, *καλονιές*, *απούλουδα*, *βασίλικός της γης*, άλλα χρήσιμα στη λαϊκή ιατρική βότανα, μονιτορότοποι, κ.λπ.). Αντιλαμβάνόμαστε τι σημαίνει να ανατοράζει τα χώματα της μάνας - γης υνί με «φερό» (αναστρεπτήρα) ύψους ενός μέτρου. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν γι' αυτές τις περιπτώσεις τη φράση «κβίω το καυκάρι», που, όπως μας είπαν, σημαίνει του «κβίω το ύπατα», διαλύω τη στέρεη γη του, αλλάζω τη φυσική δομή του εδάφους του.

Οι μικρές καλλιέργειες (σπασμιού, βομβακιού, καπνών, οσπρίων, φυσιτικών, σαρωνιών, δενδροκομία,

Φωτ. 3. Σύγχρονος πατατοεξαγωγή.

Φωτ. 4. Φύτεμα του πατατόσπορου με παραδοσιακό τρόπο.

κ.ά.), που εξασφάλιζαν παλαιότερα την *αυτάρκεια* του πληθυσμού σε αγροτικά προϊόντα, ή εγκαταλείφθηκαν ολοσχερώς ή συνυπάρχουν με την πατάτα, αλλά ελάχιστα πλέον γεωργοί ασχολούνται μ' αυτές και επομένως η παραγωγή τους είναι ελάχιστη έως μηδαμινή. Ο εξοβελισμός των άλλων ειδών αγροτικής καλλιέργειας είχε ως αποτέλεσμα ορισμένοι κάτοικοι (ιδιοκτήτες εύφορης καλλιεργήσιμης γης) να αγοράζουν σήμερα, π.χ., κηπευτικά, τη στιγμή που ο κάμπος είναι «στα πόδια τους», γόνιμος, αποδοτικός και τα μηχανήματα στη διάθεσή τους. Η κριθαροκαλλιέργεια συνεχίζει, αφ' ενός λόγω της αναγκαστικής *αμειψισπάρας*, αφ' ετέρου λόγω της ανάγκης για παραγωγή κριθαριού, κύριας τροφής των λίγων πουλερικών (τα εκτρέφουν στα χωράφια) ή των αγελάδων τους. Ενδιαφέρουν σ' αυτή την ενόπτιο στοιχείο είναι επίσης η επιστροφή κάποιων νέων του χωριού (κατοίκων της Χώρας), οι οποίοι ανασκάλυσαν τα τελευταία χρόνια τη γοητεία της επιστροφής στη μάνα – γη, και είτε ξαναφυτεύουν σμπέλια, είτε καλλιεργούν τα ελάχιστα εναπομείναντα. Η γνωστή «δομική νοσταλγία των αστών» του Herzfeld¹⁶. Για τον ίδιο λόγο που ανασκάλυσαν την φολκλωριστική επιστροφή στα έθιμα του *χοιροσφαγιαίου*, των απόκρεω και άλλων εορτών¹⁷.

Η μεγιστοποίηση της παραγωγής και η ασφάλειά της συσχετίστηκαν αμέσως με την εισαγωγή της *σύγχρονης τεχνολογίας* στην καλλιέργεια. Η μηχανοποίηση της αγροτικής παραγωγής εμφανίστηκε το 1955 με τα πρώτα ηλεκτροκίνητα μοτέρ, που τροφοδοτούνταν από ιδιωτική επιχείρηση ηλεκτρισμού. Το 1967 εμφανίστηκε το πρώτο τρακτέρ και μέχρι το 1970 είχαν υπερβεί τα είκοσι. Για το σημερινό αριθμό τους δεν γίνεται λόγος: 90% των «παραγωγικών» οικογενειών διαθέτει το δικό της υπερσύγχρονο ανελκυστήρα (πολλές μάλιστα και δύο, παλιό και καινούργιο), εξοπλισμένον με όλα τα ειδικά συμπληρωματικά μηχανήματα που τους βοηθούν στις αγροτικές τους ασχολίες (φωτ. 3). Αφήνουμε το ΙΧ «αγροτικό» αυτοκίνητο¹⁸. Στην 5μηνη διάρκεια μιας εαρινής καλλιεργητικής περιόδου πατάτας όλες σχεδόν οι εργασίες γίνονται με μηχανήματα, πλην του τεμαχίσματος (*κόψιμου*) του σπόρου, της συγκέντρωσής του σε σωρούς μετά την εξαγωγή του από τη γη και της τελικής συλλογής του σε τσουβάλια: κατ' αρχάς τα αροτρίωντα βόδια, τα μουλάρια αργότερα (από το 1960 κ.ε.), αλλά κυρίως το *ανθρώπινο χέρι* μέχρι τη δεκαετία του 1980 ήταν ενεργά σε πολλές φάσεις της παραγωγής: τεμαχισμός σπόρου, αροτρίωση, φύτευμα, ουλάκισμα, βοτάνισμα, εξαγωγή του καρπού από τη γη με τσάπα (ένα – ένα φυτό) ή με άροτρο, κ.λπ. (φωτ. 4, 5). Η νέα τεχνολογία στην άρδευση της πατάτας, η τεκνητή βροχή, έκανε την εμφάνισή της στα μέσα της δεκαετίας τους 1970.

Η ραγδαία αύξηση της καλλιέργειας της πατάτας (ενός φυτού σχετικό απαιτητικό σε νερό άρδευσης) είχε επιπτώσεις στη «διαχείριση» των τοπικών υδάτινων πόρων. Παρουσιάστηκε λοιπόν η ανάγκη για εκβάθυνση των υπαρχόντων αβαθών πηγαδιών, η οποία, στη φυσιολογική της πορεία, είχε ευεργετικές επιπτώσεις στον πληθυσμό, εφ' όσον εξασφάλισε μεγαλύτερες ποσότητες νερού. Οι πρώτες πετρελαιομηχανές και τα ηλεκτροκίνητα μοτέρ στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ανέλαβαν αυτό το έργο και έθεσαν ορι-

στικά στο περιβάριό τα *αεράνια* και τα *μαγιαναπήγαδα* με τα οποία μέχρι τότε πότιζαν τις μικροκαλλιέργειές τους⁷⁸. Είχε επίσης θετικά αποτελέσματα στην υγεία του χωριού: με την εκβάθυνση των πηγαδιών στράγγιζαν τα υπάρχοντα (από αιώνες) έλη του Λιβαδιού, μία «διαχρονική» πληγή, και λύτρωνε η περιοχή από την ελονοσία, που είχε οδηγήσει στο θάνατο δεκάδες Λιβαδίτες (ο άγιος Ιωάννης, ο *Τηνακάρης* κατά τη δική τους λαϊκή ονομασία, είναι από τους πλέον «λατρεμένους» αγίους στο χωριό και τιμάται ακόμη και σήμερα με καθολική σχεδόν νηστεία⁷⁹). Στην αρνητική της εξέλιξη, η απρογραμμάτιστη, ανεξέλεκτη εκβάθυνση των πηγαδιών και οι μεγάλοι βάθους γεωτρήσεις εξάντλησαν τον πλούσιο (σχετικά με άλλα μέρη του νησιού ή άλλα Κυκλαδονήσια) υδροφόρο ορίζοντα του κάμπου και στην πρώτη ποροτεταμένη ανοβρία των τελευταίων χρόνων (1987 - 1993) τα ολίγα αποθέματα του νερού αλμύρισαν. Οι κάτοικοι, αγοράζοντας νερό (σε υψηλές τιμές) από συγκωριανούς και γειτόνες (που δεν είχαν υποστεί την παραπάνω «αβάρια»), μπόρεσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους τα δύσκολα εκείνα χρόνια. Ευτυχώς η αύξηση των βροχοπτώσεων τα τελευταία χρόνια απέτρεψε την ολοκληρωτική καταστροφή του Λιβαδιού.

Τα *φυτοφάρμακα* (εντομοκτόνα, μυκητοκτόνα, ζιζανιοκτόνα⁸⁰) έκαναν δυναμική την εμφάνισή τους μετά το 1960. Η ανεξέλεκτη χρήση τους με τη «συναίνεση» όλων των υπευθύνων φορέων, η έλλειψη μέτρων προστασίας από τους ίδιους του γεωργούς κατά τη χρησιμοποίησή τους έχουν καταστήσει το θέμα πληγή για το φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον. Οι πάμπολλοι θάνατοι νέων Γλιναδιωτών, όπως προείπαμε, έχουν αποδοθεί στον ίδιο παράγοντα. Ας προστεθεί εδώ η επίπτωση στην κλωρίδα του κάμπου (πολλά είδη χόρτων και δένδρων έχουν χαθεί) αλλά και στην πανίδα του χωριού. Πολλά είδη πουλιών έχουν εξαφανιστεί, επειδή σπίζονταν με «φαρμακωμένο» θύμα, κυρίως με ποντικούς.

Η μεγαλύτερη όμως ανθρώπινη παρέμβαση («οικολογική καταστροφή») στο τοπίο του Λιβαδιού (στο βορειοδυτικό τμήμα του, στα άρια του Γλιναδιώτικου και του Αγερασινιώτικου κάμπου, που ανήκει όμως στο γεωτονικό χωριό Αγερασινί⁸¹) συντελέστηκε με την μετατροπή της μισής περίπου αλυκής σε αεροδρόμιο (βλ. φωτ. 2). Επειδή η περιοχή ανήκει σ' άλλη κοινότητα, του Αγερασινίου, περιοριζόμαστε σε κάποιες σύντομες αναφορές. Η αλυκή αυτή (και ομώνυμο τοπωνύμιο, μαρτυρημένο τουλάχιστον από το 1696⁸²), ένας από τους μοναδικούς στις Κυκλάδες υδροβιότοπους, με αποδημητικά και ενδημικά πουλιά, με θαυμαστή ποικιλία ψαριών (κυρίως ταιπούρες, κεφαλόπουλα, μουρμούρες, χέλια), οστρακοειδών (αχιβάδες, καβούρια, κ.λπ.), ο φυσικός αποδέκτης των υδάτων του χειμάρρου Περίτση που προσαναφέραμε, επελέγη από την κρατική ηγεσία να γίνει (με επικωματώσεις) το αεροδρόμιο του νησιού. Οι αντιδράσεις φορέων, πολιτικών, κατοίκων ήταν ελάχιστες έως μηδαμινές (από την ανάληψη της απόφασης, περί το 1984, μέχρι και την οριστική ολοκλήρωση του έργου, το 1992⁸³). Η αλυκή, το *Ταλάρι* όπως το γνωρίζουν οι Γλιναδιώτες, προστατευμένη με τεχνητό φράγμα από τη θάλασσα, ήταν μέχρι τη δεκαετία του 1960 κρατική επιχείρηση, που την εκμεταλλεύονταν με πληθυσμό συνήθως κάτοικοι της γειτονικής Χώρας, οι οποίοι διέθεταν τα προσαναφερθέντα είδη ψαριών στη ναζιακή αγορά. Παράνομο, ο χώρος της είχε γίνει για τους Γλιναδιώτες και «οικονομικός χώρος», αφού πολλοί απ' αυτούς, παρά την απαγόρευση της αλιείας, κρυφά και στα απόμερα (δυσκολοφύλακτα) μέρη της αλιεύουν, βουτηγμένοι στα νερά της, ανεξαρτήτως εποχής, μικροποσότητες ψαριών. Το παράνομο αυτό έργο έδωσε ζωή σε αρκετές οικογένειες του χωριού την Κατοχή, όταν τα τρόφιμα ήταν περιορισμένα.

Η Αλυκή ήταν επίσης ήταν το σημείο συνάντησης («κοινωνικός χώρος») όλων των Γλιναδιωτών την Καθαρή Δευτέρα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60. Εφοδιοσμένοι με τα νησιόσιμα φαγητά τους με τζα-

Φωτ. 5. Ανεπιτυχές στο «ανθρώπινο χέρι» στο «τασούβλασμα» του προάστους.

Φωτ. 6

μπουνοντούμπακα», και με τα θαλασσιά που τους πορείε διωρέαν (στις παρυφές της) περνούσαν εκεί διασκεδάζοντας ολόκληρη την ημέρα. Η μετατροπή του χώρου σε αεροδρόμιο πάντως δεν ήταν η αιτία της απώλειας αυτού του εθιμικά καθορισμένου «κοινωνικού χώρου», αφού εγκαταλείφθηκε πολύ πριν από την απόφαση της πολιτείας. Οι Γλινδιώτες εγκατέλειψαν το χώρο, επειδή ανακάλυψαν άλλον πιο «κοντινό στο χωριό», το Τυροκομείο, στο κέντρο του λιβαδιού τους. Ήταν η αρχή του τέλους του συγκεκριμένου εθίμου...

Σήμερα η Αλική (το υπόλοιπο μισό της δπλαδής) με καταστραμμένο το φυτικό και ζωικό της βασίλειο, δέχεται, ως φυσικός αποδέκτης, τα νερά του χειμάρρου και προσπαθεί αυτοσυννοούμενη να ξαναβρεί την παλιά της ταυτότητα...

Ο τουρισμός⁴⁶ τέλος, που τα τελευταία χρόνια σημειώνει εκπληκτική πρόοδο στο νησί, έχει αρχίσει δειλά - δειλά να επηρεάζει την οικονομική, τουλάχιστον, ζωή του χωριού. Η γη βρίσκεται ακόμη σε πρώτη προτεραιότητα, ο Γλινδιώτης είναι δεμένος μ' αυτήν και με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς γι' αυτό το παραγωγικό αυτό μέγεθος δεν έχει λάβει την ανάλογη με τη γεωγραφική θέση του χωριού έκταση. Ήδη όμως τα τρία πρώτα ξενοδοχεία, οικοδομημένα σε *καυκάρια* (που άλλοτε προορίζονταν για αγορά κριθαριού και βόσκηση), σε περίοπτες θέσεις δίνουν το στίγμα των μελλοντικών εξελίξεων, όπως τουλάχιστον τις προδιέγραφαν στις μεταξύ μας συνομιλίες οι κάτοικοι του χωριού: όλα τα *καυκάρια* που βρίσκονται στις πλαγιές και τα κράσιεδρα του χωριού θα γίνουν μια μέρα πολυτελή ξενοδοχεία και ενοικιαζόμενα δωμάτια. Η γη λοιπόν αλλάζει σταδιακά χρήση, προορίζεται να «οικοπεδοποιηθεί». Η προοπτική αυτή έχει ήδη ανεβάσει κατακόρυφα τις τιμές αυτών των άγονων εδαφών. Ναζιώτες και ξένοι αγοραστές γης έχουν ήδη αγοράσει δεκάδες στρέμματα *καυκάρια* για ιδιωτικές κατοικίες. Οι κάτοικοι μοκαρίζουν όσους διαθέτουν περιουσία (γη) σ' αυτά τα μέρη και συγκρίνουν τις εποχές: άλλοτε, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, η αγορά ενός χωραφιού στο λιβάδι ή το να «γρόψει» κάποιος γονιός στο παιδί του ένα λιβαδοχώραφο ήταν *αυτοσκοπός*, καταξίωση για τον απόγονο, ήταν στοιχείο πλούτου για τη νεοδημιουργούμενη οικογένεια. Η αγορά λιβαδιώτικης γης μέχρι αυτήν την περίοδο ήταν σε έξαρση και φυσικά σε καλή τιμή. Σήμερα τα δεδομένα έχουν αντιστραφεί, αφού πλέον τα τελευταία χρόνια αρχίζει να γίνεται συνειδηση στους κατοίκους πως η πορεία της εκμετάλλευσής του πάλλαι ποτέ «:ρυσσοφόρου» προϊόντος τους παρουσιάζει αρκετά προβλήματα⁴⁷, ως εκ τούτου η αγορά καλλιεργήσιμης γης στο λιβάδι είναι υποτονική ως μηδενική. Με το πρόγραμμα του *αγροτουρισμού*⁴⁸ λοιπόν, τρεις νέοι του χωριού έχουν στραφεί μέχρι σήμερα (2004) προς τον τουρισμό, ως παράλληλη ενασχόληση, εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες και τις ευνοϊκές ρυθμίσεις που τους παρέχει η κρατική νομοθεσία και το θαυμάσιο «αγνάντι» του χωριού. Με τα ενοίκια που εξοικονομούν τους θερινούς μήνες συμπληρώνουν ικανοποιητικά το οικογενειακό τους εισόδημα.

Δύο ακροτελείτιες επισημάνσεις που αφορούν στις αλλαγές στην *αισθητική* του *γλινδιώτικου τοπίου* και στις ανθρώπινες επεμβάσεις στο *πολιτιστικό τοπίο* του χωριού. Ως προς το πρώτο, την αισθητική του τοπίου, την τραυμάτισαν ανεπανόρθωτα κάποιες συμπεριφορές που σχετίζονται με τη νοσοτροπία των κατοίκων, τη νέα τους αισθητική, τη στάση τους δηλαδή έναντι του περιβάλλοντος, στάση που σχετίζεται άμεσα με τα παρεπόμενα της μεγάλης αλλαγής του 1953. Ως τέτοια θεωρούμε την ευμάρεια, την ευζωία, την αλλαγή της σχέσης των κατοίκων με το χρόνο, τις νέες ορθολογικές αντιλήψεις που ίσχυαν στο συγκεκριμένο χωριό, όπως φυσικά και στον αστικό πληθυσμό, αλλά και σ' αυτόν όλης γενικά της Υπαίθρου Χώρας (ως νέου χώρου αναφοράς της περιφέρειας) μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο⁴⁹. Αυτά φρονούμε πως έφεραν τελικά και την *αλλαγή στην αισθητική τους*, οδήγησαν τους ανθρώπους του χωρι-

ού στον επανοπροσδιορισμό των αξιών της μαστοριάς, τους μετέτρεψαν σε θηρευτές του «πρόχειρου», του «έτοιμου», της εύκολης λύσης. Μοιραίο και λογικό, θα απαντούσε κάποιος, δικαιολογώντας το ως αντίδραση σε μια τυραννισμένη ζωή δεκαετιών (το γνωστό ζήτημα της λασσαφίας: *ποιος τελικά μιλά και ενδιαφέρεται για τον παραδοσιακό πολιτισμό*). Η μαστοριά, ως γνωστόν, δεν ήταν (ούτε είναι) απλή τεχνονομία, δεν είναι μόνο η απρόθετη παραγωγή ενός καλλιτεχνήματος, αλλά κάτι παραπάνω: είναι στάση ζωής, είναι κοινωνική σχέση, επειδή *εμπεριέχει σχέσεις και επιδράσεις*. Παλιά διαμορφωνόταν μέσα από τη σχέση που είχε ο αγρότης με το χρόνο, από το ενδιαφέρον του να προβάλει άψογη την αυτοεικόνα του, να έχει κοινωνική αναγνώριση στο χωριό, από την αυστηρή κριτική του εξ' ίσου αυστηρού με τον εαυτόν του γείτονα ή συγχωριανού, από το κοινό αισθητικό κριτήριο που είχε επικρατήσει στην αγροτική ομάδα, κ.λπ. Ο «παλιός» γεωργός είχε ένα διαφορετικό ήθος δημιουργίας από τον νέο, ο οποίος σήμερα, απεξαρτημένος από τον κοινωνικό έλεγχο, ζώντας εντός του χωριού του, αλλά και ταυτόχρονα εκτός (παρομερίζοντας τον κοινωνικό έλεγχο), συμπεριφέρεται με προχειρότητα, αδιαφορία και «ταπατσουλιά». Ο καλοναι-κακώρης «παλιός» γεωργός ήταν πρωτίτως *ομορφοδύτης* στο χωράφι του. Οι αποσπασματικές εικόνες που μεταφέρουμε εδώ αποδεικνύουν τα λεγόμενά μας: ένας από τους παλιούς τρόπους οριοθέτησης των χωραφιών ήταν οι κομψοτεκνημένοι με κλαδιά και καλάμια *τράφοι*⁹. Σήμερα, λίγοι απ' αυτούς διατηρούνται, επειδή προφανώς αντικαθίστανται τα φθαρμένα υλικά τους με νέα, οι περισσότεροι όμως αφήνονται να διαλυθούν και αντικαθίστανται με έτοιμα σιδερένια πλέγματα. Οι χτισμένοι με πέτρα παλιοί *μπάτοι* (μικροί στάβλοι με αποθήκη) αφήνονται στην τύχη τους: οι καινούργιοι χτίζονται πλέον με τσιμεντόλιθους, «κουτιά» τσιμεντένια, εντελώς άσχετοι με το ξερό, καφετί τοπίο των *καυκαριών* ή το πράσινο του κάμπου. Στα *καυκάρια* οι πετρώκτιστοι τράφοι («ξερολιθιές») ευτυχώς διατηρούνται ακόμη, έστω και αφρόντιστοι, ενώ αυτοί που είχαν ως βάση τους τα φυτά *σθάνοτα* (το φυτό «Αγούνη η Αμερικανική») λόγω ηλικίας καταστρέφονται και αντικαθίστανται πλέον με τα προσαναφερθέντα σιδερένια πλέκτα, όπως και οι πάλαι ποτέ ομορφοπλεγμένες *αμπασιές* (οι εμπασιές, οι εισόδοι των χωραφιών).

Όσον αφορά στις επεμβάσεις στο *πολιτιστικό περιβάλλον* του χωριού, άσχετες με τον παραπάνω σημαντικό παράγοντα του 1953 που αναλύσαμε, παρατηρούμε εν συντομία τα εξής: τα πολιτιστικά μνημεία του Γλινάδου (εντός και εκτός του δομημένου χώρου) είναι δυστυχώς ελάχιστα, άρα απουσιάζει *πολιτιστική κληρονομιά προς τουριστική αξιοποίηση*. Παράδειγμα ο αρχαιολογικός χώρος των Υρίων, ο οποίος βρίσκεται μεν στην περιφέρεια του γλιναδιώτικου λιβαδιού, αλλά δεν επέφερε καμία αλλαγή στην οικονομική ή την άλλη ζωή του χωριού. Οι επεμβάσεις όμως στο υπόλοιπο ελάχιστο μνημείο του είναι δυ-

Φωτ. 7,8. Και όμως πρόκειται για το ίδιο χωριό.

Φωτ. 9. Το μοναστήρι των Αγίων Σαράντα.

στοιχώς πολλές και προέρχονται από φορείς που άφειλαν να είναι οι πιστοί φύλακές τους. Τα περισσότερα πληγέντα μνημεία είναι τα ζωκλήσια του χωριού, με την αλόγιστη επέμβαση των καιά καιρούς υπηρεπασάντων στο χωριό ιερών, οι οποίοι αλλοιώνουν βόναυσα την αισθητική των παροδοσιακών αυτών μορφών: προσθήκες - εξαμβλώματα στον κεντρικό κορμό των ναίσκων, σιδερένια ή νικελένια σκέπαστρα στα προσώλια τους (φωτ. 6), μέχρι και αλλαγή του τύπου του ναού έχει παρατηρηθεί (φωτ. 7, 8). Το ιστορικό μοναστήρι των Αγίων Σαράντα (φωτ. 9)³¹, αφέθηκε να γκρεμιστεί, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε ο Προεδρευτικός Όμιλος του χωριού, αφού προσέκρουσε κυρίως στην άρνηση του (μη Γλιναδιώτη) ιδιοκτήτη του κτήματος (στο οποίο είναι οικοδομημένο) να το διαθέσει στην κοινότητα του Γλιναδού ή στον πολιτιστικό του σύλλογο και να το συντηρήσουν αυτοί. Ένα παλιό *καλντερίμι* δύο χιλιομέτρων, αυτό που ένωνε το χωριό με τον πανάρχαιο εναρικό του ναό, επιστρώθηκε την δεκαετία του '90 με τσιμέντο, για να μετατραπεί σε αυτοκινητόδρομο που θα επέτρεπε την πρόσβαση στο χωριό και από την ανατολική του είσοδο, ενώ θα μπορούσε να διανοικτεί παράλληλα μ' αυτό ή σε κάποιο άλλο σημείο. Η ίδια κοινοτική αρχή, που διωύθυνε τις τύχες του χωριού καθ' όλη την δεκαετία που προαναφέραμε, έστρωσε με τσιμέντο τους περισσότερους δρόμους και δρομίσκους του Λιβαδιού... Ο ένας από τους δύο ανεμόμυλους (ο άλλος πωλήθηκε σε ιδιώτη) σήμερα καταρρέει και παρά τις ενέργειες της νέας τοπικής αρχής φαίνεται ότι θα έχει την τύχη του προαναφερθέντος μοναστηριού... Οι κατοικίες των παλιών φεουδαρχών και κατόχων της γης του Λιβαδιού κατά την Ενετοκρατία - Τουρκοκρατία (*σχεμιά* της κατοικής της γης και της καταπίεσης των αγροτών από τους φεουδάρχες - ιδιοκτήτες τους) γκρεμίστηκαν από τους γεωργούς τη δεκαετία του '60, είτε επειδή καταλάμβαναν πολύτιμο χώρο γης είτε επειδή περιείχαν πολύτιμη πέτρα, την οποία χρησιμοποίησαν στο κτίσιμο των πετρόκτιστων πηγαδιών τους, που εκείνη την περίοδο κατασκευάζονταν ή εκβαθύνονταν με ταχείς ρυθμούς. Τα εκπληκτικά στην υπόθεση είναι ότι σήμερα νέοι «φεουδάρχες», Γλιναδιώτες κάτοχοι γης και ξένοι αγοραστές, ξανακτίζουν εξοχικές κατοικίες είτε στα κράσπεδα του χωριού (όπως προείπαμε), είτε και μέσα στο ίδιο το Λιβάδι, αλλάζοντας κι εκεί τη χρήση του τοπίου. Η «επιστροφή» της Ιστορίας με άλλο πρόσωπο και υπό άλλες ιστορικές συνθήκες...

Σημειώσεις

1. Εκτενή βιβλιογραφικά οδηγία των εθνικών ή τοπικών ερευνών για την αγροτική νεοελληνική κοινωνία κατά τους 19ο και 20ό αι. βλ. ενδεικτικά Στ. Δημονάκος *Από τον χωριά στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*. Εκδόσεις Εξάντας - ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, 333 σ.ε. - Χ. Κοσίμης - Α. Λουκούδης (εισαγ. - επιμ.), *Υπαίθριος κύμα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*. Έκδοση ΕΚΚΕ - Πάθρον, Αθήνα 1999.
2. Δανείζομαι τους όρους από τον Max Detmold, *Ανθρωπογεωγραφία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001, 166.
3. Κορν. Ζορκιά, «Η συμβολή της ανθρωπολογίας του χώρου», *Εθνολογία* 1 / 1992, 76.
4. Max Detmold, *Ανθρωπογεωγραφία*, ό.π., 153.
5. Μ. Σέργης, «Το τοπίο-μνημείο του Γλιναδού», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Η Μάζος διά μέσου των αιώνων»* (Φιλιάτι, 3 - 6 Σεπτεμβρίου 1992). Έκδοση Κοινότητας Φιλιάτι, Αθήνα 1994, 863 - 926.
6. Βλ. εκτενή μεσοαναφορά στο υπό έκδοση βιβλίο μου *Ανθρώπινα: Οι αλληλοσυστηρίσιμες όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, στο κεφ. 5, «Ναζυϊκό χωρικό περιπατήματα».
7. Β. Ντισάκος «Η ιστορικότητα του τοπίου», στο βιβλίο του Χρίστου το χώρο και το χρόνο. Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 13. Για το θεωρητικό ζήτημα που θέσαμε παραπάνω βλ. ενδεικτικά C. Sauer, «The morphology of landscape», στο J. Leighton (ed), *Land and life. A selection of writings of Carl Sauer*, University of California Press, Berkeley 1963. - H. Lefebvre, *La production de l'espace*. Paris, Anthropos, 1974. - G. Bachelard, *Η ποιητική του χώρου*, Εκδόσεις Χατζηνικολής, Αθήνα 1982. - Tim Unwin, *Places of Geography*, Essex, 1992. - E. Hirsch, M. O'Hanlon (eds), *The anthropology of landscape*, Clarendon, Oxford 1985. - K. Edel, *The social construction of nature*, Sage, London 1996. - Κορνέλιος Ζορκιά, «Η συμβολή της ανθρωπολογίας του χώρου», ό.π., 75 - 82. - Ελ. Αλεξάνης, «Οικιστική και σηματολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (επαρχίες Φιλιάτων, Πυγαλίου, Κόνιτσας)», στον τόμο *Η επαρχία Κόνιτσα στο χώρο και το χρόνο. Εισαγωγικές στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο*, Έκδοση Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, 159 - 206. - Α. Λουκούδης - Β. Γεωργιάδου - Γ. Στουρακίτης, *Φύση, κοινωνία, ενασχόληση στην ανατολή των Τηρέων αγελών*. Εκδόσεις Νεκρέλι, Αθήνα 1999. - Η. Κουρμούρος, *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001. - Β. Ντισάκος, *Χρίζοντας το χώρο και το χρόνο*, ό.π., 13 - 110.

8. Μ. Γ. Μερκελός, *Ελληνική Λαογραφία*, τ. 1. Κοινωνική συγκρότηση. Εκδόσεις Οδυσσεύς, Αθήνα 1984, 15.
9. Στοιχεία για την ιστορία και τη λαογραφία του χωριού βλ. Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γλινδό Νάξου*. Έκδοση Προεδρικού Ομίλου Γλινδίου Νάξου, Αθήνα 1994.
11. Μ. Σέρρης, «Γλινδό: ερμηνεία του τοπωνυμίου, πρώτη ιστορική του αναφορά και οι πύριχοι οικισμοί Αγομπίδο, Τζήζαρος, Λουκαόδο», *Ναξιάς*, τχ 30 - 31 (1992), 18 - 23. Για τη σημασία της ετυμολογίας στη μελέτη ενός οικισμού βλ. Γ. Σαρρηγιάννης, «Η έννοια, η γένεση και η εξέλιξη του οικισμού μέσα από την ετυμολογία των ονομάτων *Μέξων*», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 33 - 34 (1978), 373 - 382.
12. Βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985¹, 164.
13. Βλ. εφημερίδα *Φωνή Νάξου - Πάδου*, φ. 265 (26. 4. 1931), 4. Η Επιτροπή του υπουργείου που εστάλη για την οριοθέτηση των κοινοτήτων Γλινδίου, Αγερασιού και Χώρας «ικανοποίησε τις απόψεις και των τριών [μερών]», κατά το δημοσίευσμα.
14. Κ. Αλεβιζόπουλος, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη Νάξο κατά τα έτη 1951-1991», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δύο μέσους των αιώνων»*, ό.π., 1066.
15. Ειδικότερα κατάλογος της Κοινότητας Γλινδίου του νομού Κυκλάδων κωδικοποιηθείς και εκτυπωθείς βάσει των περί αναθεωρήσεως διατάξεων των αποφάσεων του Πρωτοδικείου Σύρου μέχρι και του έτους 1928.
16. Βλ. ενδεικτικά Χ. Κασίμης - Α. Γ. Παπαδόπουλος, «Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας και η κοινοτική ανάπτυξη της γεωργίας στην Ελλάδα: Μια κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας», στον τόμο Χ. Κασίμης - Α. Λαυλούδης (επιμ. - εισαγ.), *Υπαίθυνος χώρας...*, ό.π., 85 - 113.
17. Ένα άλλο κομβικό σημείο της γλινδιώτικης ζωής αυτήν την περίοδο είναι η προ 50ετίας (1947) κατάργηση του τελευταίου ίκνου του καθεστώτος της ιδιοκτησίας που ίσχυε από το 1207 κ.ε. Αναφερόμαστε στην τελευταία «απαλλοτρίωση αγροκτημάτων του Σωμολέου Ο Τίμιος Σταυρός και της Μητροπόλεως Καθολικών Νάξου» (βλ. *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, τχ. δεύτερον, αριθμ. φ. 133, 16 Σεπτ. 1947, 719 - 723). Αν και το ιστορικό αυτό γεγονός ελάχιστα αγγίζει το θέμα μας, μας δίνει όμως την ευκαιρία να υπενθυμίσουμε δι' άλλων ότι το νησί από το 1207 κ.ε. τελεί υπό ενετική κατοχή μέχρι το 1567, οπότε κυριεύεται από τους Τούρκους, χωρίς όμως να αλλάξουν οι οικονομικές και κοινωνικές δομές του. Η γη έχει διαμοιραστεί από τον Σανουό στος ευγενείς του (σε τόπους ή *πάσκαμ*) και αυτοί με τη σειρά τους την παραχωρούν προς καλλιέργεια είτε σε πάροικους ή σε ελεύθερους γεωργούς. Από τις αρχές του 20ού αι., όταν η κοινωνική τάξη των «Δυτικών» φθίνει πλέον σταδιακά, αρχίζει να πωλεί στους αγρότες - κολίγους τη λιθοδίτικη γη. Στο όνομα σ' αυτήν την πορεία είναι η μεγάλη απαλλοτρίωση της δεκαετίας του 1920. Αποδείχτην της μικροϊκικής αυτής ιστορικής πραγματικότητας παραμένει ως σήμερα το πλήθος των τοπωνυμίων που φέρουν το όνομα μεγάλων «Φράγκων» φεουδαρχών και ντόπιων αρχόντων Ναξίων, όπως έχουμε αποδείξει στην προαναφερθείσα μελέτη μας «Τοπωνύμιο Γλινδίου». Για περισσότερα στοιχεία της ιστορικής πορείας του χωριού κατά τη Φραγκοκρατία - Τουρκοκρατία βλ. ενδεικτικά Π. Ζερλέντης, *Φεουδαρχία και πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*. Εν Ερμούπολει, τύπος Ν. Γ. Φρέρη, 1925. - Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά των νησιών (1920 - 1981) από ένα ναξιώτη χωριά. Συμβολή στη «λαογραφία των νησιών» και στη μελέτη του Κυκλαδικού χωριού*. Πρόλογος Μ. Γ. Μερκελός, Αθήνα 1998, στη βιβλιογραφία των υποσημειώσεων των σελίδων 36 - 54. - Εύα Καληοπούλη, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, 61 κ.ε.
18. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά...*, ό.π., 262-265.
19. Πιθανώς από το αρχαιοελληνικό *καίκο* (ή *καίκος*) και την υποκοριστική κατάληξη - *άκι* (- *άκιον*). Αθροισμένη λέξη στο λεξικό της Μεσαιωνικής του Κριάρδ (βλ. τ. 8, 1982, 117).
20. Βλ. *Γεωργική Λαογραφία* έτους 1911, του Υπ. Εθνικής Οικονομίας. Εν Αθήναις 1914, πίνακα VI.
21. Ο έμπορος εκπαιύσε συνολικά την παραγωγή του περιβολικού σε βερύκοκα και «το *Ήαιρινε καυτοαρά*», το μάζευε ο ίδιος με δικούς του εργάτες με πολύ καλές τιμές. Τη λιγιστή παραγωγή κίτρων αγοράζαν (μικρή περίπου το 1960, οπότε σταμάτησε η παραγωγή τους) οι ντόπιοι έμποροι (γνωστοί οι Χωραίτες έμποροι Γρόλλος και Αγοπετρίτης) και η ίδια η Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Νάξου, που έχει συσταθεί από το 1926.
22. Πρβλ. Β. Νητσόπουλος, «Η ιστορικότητα του τοπίου», ό.π., 55.
23. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά...*, ό.π., 219.
24. Πρβλ. Β. Νητσόπουλος, «Η ιστορικότητα του τοπίου», ό.π., 36, 55-56.
25. Πρβλ. Αντ. Μωυσιδής, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα. Παραγωγή και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)*. Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, 178 κ.ε.
26. Βλ. εφημ. *Ναξικών Μέλων*, φ. 211 (Απρίλιος 1960), 4.
27. Ευκαριώτα τον γεωπόνο κ. Ιω. Μορόκη που μου παρέθεσε τα στοιχεία αυτά.
28. Ελάχιστα είναι οι χρονίες εκείνες που δεν πλημμύρισε ολόκληρο το λιβάδι, αφού η κοίτη του διασχίζει κάθετα τον κάμπο και εκβάλλει στην Αλική. Τις συμφορές που προέβει διετραγωιδούν οι ντόπιοι ανταποκριτές του τοπικού Τύπου. Βλ. ενδεικτικά στο *Ναξικών Μέλων* αυτές της περιόδου (1953 κ.ε.).
29. Βλ. αντιστοίχως εφημ. *Ναξικών Μέλων*, φ. 182 (30. 6. 1957), 4, φ. 189 (1. 7. 1957), 1 και *Κυκλαδικόν Φως*, φ. 253 (Ιούλιος 1959), 16.
30. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά των νησιών...*, ό.π., 53 και ειδικά την υποσημ. 127, όπου παρατίθεται πλεονέκτημα αντιπολιτευομένου βουλευτή προς τον Πρόεδρο του χωριού για το βέμα του πατοποσάδρου, στο οποίο σημειώνει τις δυνάμεις προσπαθείς του υπέρ των συμφερόντων των αγροτών, καίτοι, όπως λέει, λόγω της θέσης του, δεν μπορεί να δράσει όσο αποτελεσματικό θα επιθυμούσε.
31. Για την ιστορία του συγκεκριμένου προϊόντος στον ελληνικό και τον υπόλοιπο κόσμο βλ. R. N. Salaman, *The history and social influence of the potato*. Cambridge, 1985². - Μ. Bloch, «Οι τροφές στην παλαιά Γαλλία», στον τόμο *Ιστορία της διατροφής*, ό.π., 40 - 42. - Ελ. Καβόντη, «Αμπερινό φυτό στην Ελλάδα. Μίνυμα διακριτικών», *Εθνομολογία* 2 (1994), 49 κ.ε. - Β. Σικωτίδης, «Η διάδοση της πατάτας στον ελλαδικό χώρο», *Μνημοσύν* 15 (2001 - 2002), 315 - 332, όπου και άλλη προγενέστερη βιβλιογραφία.
32. Βλ. εκτενέως αναφορά στο βιβλίο μας *Ακλήρυστα...*, ό.π., στο κεφ. 5.

33. Μ. Γ. Σέρρης «Λαογραφική θεώρηση των τριών πρώτων σφραγίδων της κοινότητας Γινάδου Νάξου (ή: Μια περίπτωση κατάργησης της τοπικής πολιτισμικής αυτονομίας από το ίδιο το κράτος)», *Αρχαιολογικά Θέματα*, τχ. 56 (Μάιος - Ιούνιος 1997), 216 - 219.
34. Βλ. Δημοτικό Αρχείο. Φάκελλος Γερμανικής Διοίκησης, στο Ιστορικό Αρχείο Νάξου.
35. Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά των ευραίων...*, δ.π., 42. Βλ. και υποσημ. 47, εδw.
36. J. Frow, *Time and commodity culture*, Clarendon, Oxford 1997, κυρίως 65 - 101. - M. Herzfeld, *Cultural intimacy*, Routledge, London 1997, 109 - 138. - Ευ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί αγριότητας και πτώσης στη Λευκήμ Σβρου*. «Πολύκεντρο» δήμου Τυκερού, Αλεξανδρούπολη 2000, 38. - Β. Ντισάκος, *Χιζόντας το χωριό και το χρόνο*, δ.π., 74, 82.
37. Πρβλ. Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γινάδο Νάξου*, δ.π., 209 κ.ε. και passim.
38. Για τη σημασία τους στον αγροτικό μετασχηματισμό βλ. ενδεικτικά Michel Sivégnon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και χωριών», στον τόμο Θεοδ. Ανθοπούλου - Α. Μυλιούδη (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην Υπαίθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών..., Αθήνα 2001, 39 - 52 και ειδικά για τα «αγροτικά», 46 κ.ε.
39. Περιγράφονται στο Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γινάδο Νάξου*, δ.π., 191 κ.ε.
40. Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά...*, δ.π., 452 - 453.
41. Πρβλ. Ν. Μπεδούλας - Δ. Σκούρας, «Γεωργία και περιβάλλον: Η ετερομορφία μιας σχέσης», στον τόμο Χ. Κασίλης - Α. Λουλούδης (επιμ. - εισαγ.), *Υπαίθρος χώρα...*, δ.π., 36 κ.ε.
42. Για την ιστορική απορρόφηση του χωριού βλ. Μ. Κορρέας, «Το χωριό της Νάξου και η παλαιότερη μνεία των ονομάτων τους», *Πρακτικά του 8^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»* (Χαλκί, 4 - 7 Σεπτεμβρίου 1997). Έκδοση Δήμου Δρυμαλίου, Αθήνα 2003, 281.
43. Μ. Σέρρης, «Το τοπωνύμιο του Γινάδου», δ.π., 897.
44. Εγκαινιάστηκε επισήμως στις 3 Ιουλίου του 1992 από εκπροσώπους της τότε κυβερνήσεως Μητσάτσου. Βλ. εφημ. *Χωράτης*, φ. 31 (Ιούλιος 1992), 1.
45. Μ. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γινάδο Νάξου*, δ.π., 297 κ.ε.
46. B. V. Smith, *Hosts and guests. The Anthropology of tourism*, Blackwell, London 1977. - B. Pfitter, U. Kammarhofer - Aggermann, *Tourismus und Regionalkultur. Referate der 9. Österreich. Volkskundetagung 1992 in Salzburg*. Wien, Selbstverlag des Österreich. Vereins für Volkskunde, 1994. - Πόρις Τσίριος, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Τας και Σέριφος κατά την περίοδο 1950 - 1980*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1989. - Ο. Ίβιος (επιμ.), *Τουριστική ανάπτυξη. Παιδαγωγικές προσεγγίσεις*. Έκδοσεις Εξάντας, Αθήνα 2000, όπου και άλλη σχετική ερμηνείωση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία στις οποίες επιστημονικές εργασίες των συνεργατών του τόμου.
47. Το μέλλον του πατισσαδού δεν είναι διόλου ευώανο, αφού η παραγωγή δεν είναι πλέον κρατική (από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την κατάργηση της Κρατικής Υπηρεσίας Διακρίσεως Ελληνικών Προϊόντων, ΚΥΔΕΠ), η απορρόφηση της είναι προβληματική, οι έμποροι έχουν επικεντρώσει δυναμικά παρέμβαση σ' όλο το κύκλωμα της παραγωγής και της διανομής της κ.λπ. Τα στοιχεία των τελευταίων χρόνων είναι ανησυχητικά: το 1991 η κρατική απορρόφηση έφτασε τα 4346250 κιά και των εμπόρων 2343650 κιά, σύνολο 6689900. Το 2000 η πρώτη ήταν 1500000, των εμπόρων 4442 000, σύνολο 5942000 κιά. Το 2003 αντιστοίχως 856000 (μόνον!), 2808000 των εμπόρων, σύνολο 3664000. Πενήντα έτη μετά την ίδρυση του Κ. Σ. Γ. Ν. με φθίνουσα απορρόφηση του σπέρου, αύξηση των εξδων παραγωγής, μείωση επιδόσεων, και το κυριότερο, χωρίς ούτε ένα σχέδιο δράσης για κάποια εναλλακτικές μορφές καλλιέργειας στον εύφορο λιβαδιτικό κάμπο, το μέλλον του ίδιου χωριού φαντάζει οβελίο. Ποιες «στρατηγικές επιβιώσεως» θα μετέλθει, αν, ο μη γένοισι, η παραγωγή πατισσαδού κριθεί ότι καταστεί πλέον ασύμφορος για το χωριό και δεν αντικατασταθεί με κάποια άλλη, ποιοι παράγοντες θα επιτρέψουν την επιβίωση της κοινότητας ποιες «λογικές προσαρμογές» / «σταχαστικές προσαρμογές» θα εφαρμόσει στο (οβελίο) μέλλον της;
48. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά Γ. Βασιλόπου - Χ. Κοντογιώργος - Α. Παπακωνσταντίνου, *Αγροτουρισμός και κάδραση ανάπτυξης*. Έκδοση Αγροτικής Τροχίξης Ελλάδας, Αθήνα 1992.
49. Μ. Γ. Βαρθολομίου, *Ο δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 1994.
50. Σέρρης, *Λαογραφικά και εθνογραφικά από το Γινάδο Νάξου*, δ.π., 196 κ.ε.
51. Βλ. γι' αυτό Μ. Σέρρης, *Το μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Γινάδο Νάξου*. Έκδοση Προεδρικού Ομίλου Γινάδου Νάξου, Αθήνα 1990.